

kibocsátatott. Kolozsvár, 1854. 41—42. (Ez a Koncz Boldizsár-féle latin nyelvű káté, melyet Kriza fordított magyarra.)

³² *A keresztény vallás elemei*... 17—18.

³³ Uo. 17—18.

³⁴ Uo. 16.

³⁵ Kazinczy Ferenc levele az unitáriusokról. *KerMagv* XXVII(1882). 360.

³⁶ Gál Kelemen: *Körmöczi János püspök a vallástalanság vádjá alatt*. *KerMagv* LXIII(1930). 201.

³⁷ Szentábrahádi Mihály hittani munkája, mely latin nyelven 1787-ben, Derzi Károly fordításában pedig *A keresztény hittudomány összege az unitáriusok szerint* címen 1899-ben jelent meg.

³⁸ I.m. I.k. 96.

KRIZA JÁNOS ÉS A KERESZTÉNY MAGVETŐ

Minden közösség s így Egyházunk történelmében is vannak évszámok, amelyek kimagasló határkövekként új korszak kezdetét jelzik. Így 1781-et, a Türelmi rendelet megjelenése évét úgy tekinthetjük, mint egyházunk külső megújodása korszakának kezdetét, melyet az újjáépítés és szervezés teremtő munkája jellemez, s alig van olyan templomunk, amelyben nincs ott ennek a korszaknak a jegye akár az építés vagy újjáépítés, akár a javítás évszámaként.

S ha van másik évszám, melyet méltó párként, új korszakot jelzőként mellé állíthatunk, akkor 1861 kétségtelenül az. Ekkor indult el ugyanis az a folyamat, melyet egyházunk belső, szellemi-lelki kibontakozásának és megújodásának nevezhetünk. Milyen tényezők határozták meg ennek a folyamatnak a megindulását s hogyan lett éppen 1861 határköve a belső fejlődés eredményeként létrejött modern unitarizmusnak?

Nézzük először a belső tényezőket. Kolozsvár nemcsak adminisztratív központja volt egyházunknak, hanem ennél sokkal több. Itt volt a bölcső, mely ringatta a Dávid Ferenc-i reformáció drága szülöttét, az egyistenhitet, s mater ecclesiaként édesanya, aki oltalmazta, védte gyermekét viharos történelme folyamán. Az unitárius gondolat ápolója a kollégium volt, ahol a közép- és felsőfokú oktatás mellett a lelkészképzés is folyt. Kollégiumunk a külső megerősödés mellett éppen a XIX. század közepén kezdi meg a belső fejlődést és megszilárdulást. A Bach-korszak azonban komoly visszaesést jelentett ezen a téren is, s így az abszolutizmus első éveiben mindössze négy rendes tanára volt a kolozsvári kollégiumnak: Székely Mózes, Kriza János, Mikó Lőrinc és Kovácsi Antal. Ez a szám azonban ifjainknak a külföldi akadémiákon való képzése által 1857-ben Nagy Lajossal és Pap Mózzal hatra nő, míg a következő években Buzogány Áron és Ferencz József munkába állásával nyolcra gyarapodik; a székelykeresztúri gimnázium pedig Marosi Gerely személyében kap fiatal, tehetséges munkaerőt.

Ez a tanári kar adta egyházunk vezetőségét s Kriza János által a kolozsvári egyházköztség lelkészét is. De mellettük meg kell említenünk Brassai Sámuel, Berde Áron, Kőváry László, Jakab Elek neveit, akik a kor eszméinek hatása alatt már eddig is sokat tettek egyházunk érde-

kében. Ez az unitárius értelmiségi kör volt a melegágya, elindítója s később pedig véghezvivője a tisztultabb egyházi s főként teológiai gondolkozásnak.

A külső tényező a politikai életben éppen az ötvenes évek végén végbement változás.

Ekkor volt annak az intézkedésnek a hatályon kívül való helyezése, amely nem ismerte el egyházunk püspökválasztási jogát s Aranyosrákosi Székely Sándor halála után, 1852-ben nem engedte püspököt választani. A főkormánysház most leiratban értesítette egyházunkat, hogy újból gyakorolhatja alkotmányos életét, s végre betöltheti a kilenc évig gazdátlanul álló püspöki széket. A törvényesség viszonylagos helyreállítása felszabadítóan hatott az eddig csupán létfenntartásukért küzdő protestáns egyházak s így egyházunk életére is, s minden vonalon lázas tevékenység indult a kibontakozás érdekében.

A belső és külső kedvező tényezők szerencsés találkozása eredményezte egyházunkban is azt a szellemet és tenniakarást, melyet később Kriza János a Keresztény Magvető előszavában így fogalmazott meg: „Éreztük, hogy egyházunkban . . . szükséges, sőt halaszthatatlan ideje valamit irodalmi úton nemcsak különleg, hanem szellemi erőtökénk tervszerű összpontosítása által is tenni, s hogy itt nem egyesek érdekeinek, hiúságának kielégítése, hanem a mi közös érdekünk, becsületünk forog fenn.”¹

A „halaszthatatlan“ idő beteljesedését 1861 hozta el. Ezt az évet s jövődőt formáló szellemi hatását két név fényjelzi: Kriza János és a Keresztény Magvető.

Kriza Jánosnak ekkor már országosan ismert írói neve van. Mint lelkész és teológus szintén általánosan elismert és értékelt munkásságot folytat. 1840-ben a bölöni zsinaton elmondott beszédével nemcsak a lelkészi pályára készülők számára állította fel e hivatás eszményi képét, hanem a jövő számára is körvonalazta a kibontakozó unitárius teológiai gondolkozás erőteljes és összhangos útját. Nézetem szerint téves az a beállítás, melyet dr. Boros György óta többen hangsúlyoznak, hogy Kriza itt és későbbi beszédeiben a „szív teológiáját“ hirdette meg. Kriza János életében és magatartásában, hitfelfogásában és erkölcsi nézeteiben „mindenütt az egész ember nyilatkozott meg teljes szeretetre méltóságával“. Teológiájában is az „egészre“ tekint, amikor az értelem világgosszával párosítja az érzelmek (szív) bensőségességét és az erkölcsi jellem cselekvő életét. A vallásnak ez az egyensúlya, melyet Jézus szeretet-parancsolatában állított fel, tulajdonképpen mindig jelen volt az unitarizmus történelmi útján, ha időközben voltak is eltérések valamelyik alkotó tényező javára.

Kriza a német teológiával került először kapcsolatba, mégis az angol és amerikai, különösen pedig Channing hitfelfogásával foglalkozik. Ezt igazolja mindenekelőtt Channing kátéjának kiadása 1845-ben. De erre mutat az a tény is, hogy Kriza szorgalmazza elsőnek ifjainknak német helyett angol egyetemekre való küldését.

Kétségtelen tehát, hogy a múlt század ötvenes éveinek végén egyházunk szellemi vezére már Kriza János volt, aki a kortárs bizonyossága szerint „fáklyaként világolt“ nagy lelkével. Az ő kezdeményezésére gyűltek össze az unitárius értelmiség legkiválóbb képviselői, hogy egy folyóirat megalapításával kilépjenek a nyilvánosság színterére s bizonyítsák,

hogy hitfelekezetünknel „életrevalóság, némi tudományi és erkölcsi súly s tevékeny közszellem van“.²

Nagy Lajos tanár lakásában, aki a folyóirat megindításának másik lelkes híve volt, folyt le 1861 tavaszán ez a nagy jelentőségű találkozó. „Ez volt az első eset, hogy az unitáriusok nem consistoriumba, nem egyházi ügyben tanácskozni gyűljenek egybe“ — írja a maga is jelenlevő krónikás, Jakab Elek³. Ott voltak az idősebb nemzedék képviselői és a fiatalok, a konzervatívok és haladók, a régihez ragaszkodók és a szabadelvűek.

Kriza előterjesztésében készen adta a Keresztény Magvető eszmei magvát: a folyóirat címét és célját, csak éppen részletesen ki kellett fejteni, megállapítani a tennivalókat és a megegyezés után megkezdeni a munkát. A beszélgetés azonban „vontatva“ kezdődött meg, mert bár régen felvetődött a gondolat, most, amikor meg kellett valósítani, annyira új volt, hogy egész sor kétely merült fel. A bátortalanok mindjárt arra hivatkoztak, hogy kevesen vagyunk s jobb, ha nem hívjuk fel magunkra a figyelmet. Az óvatosak szerint nincs elég írónk és pénzünk s nem lesz olvasóközönségünk sem. A borúlátók azt hangoztatták, hogy csak kezdünk, de nem leszünk képesek folytatni. Igen komoly érvek voltak ezek, különösen ha addigi nehéz történelmünket nézzük. Szerencsére ott voltak azok, akik lelkesedéssel pártfogolták az ügyet, s nekik is voltak hathatós és meggyőző érveik. Számunk csekélységét szellemi munkával kell megsokszoroznunk s befolyásunkat intellektuális erőnk bebizonyításával vívni ki. Igyekeznünk kell emelni híveink műveltségi színvonalát, mert csak ez fokozza az erkölcsi erőt. Jelszavuk volt: kezdeni, dolgozni, életjelt adni magunkról minél erőteljesebben.

A vita egyre erősebbé vált, s mintegy kétórai eredménytelen tárgyalás után a többség eltávozott. Akik ott maradtak, egy akarattal elhatározták, mindenképpen megkísérik az elindulást. A folyóirat címét Kriza adta. Mint irodalmár és nyelvész ő indokolta meg, hogy „keresztényt“ és ne kereszttyént használjunk a címben. A jelenlevők elfogadták érveit, s az első kifejezés mellett döntöttek, ami végérvényesen meghatározta egyik leggyakoribb egyházi-vallási kifejezésünk használatának a módját.

A folyóirat célját ugyancsak Kriza körvonalazta. Tárnya egyházi és vallásos értekezések, prédikációk és imák, életiratok stb. Miután mindenben megállapodtak, szerkesztőnek felkérték Kriza Jánost és mellé, különösen a szerkesztéssel járó technikai munkák végzésére Nagy Lajost.

Ez a kis írói kör a Keresztény Magvetőt hosszú időn át, amíg jogi helyzetét sikerült véglegesen rendezni, a maga tulajdonának tekintette, annak terheit a munkában, gondját a fenntartásban megosztotta. Mikor egy-egy kötet megjelent, egybegyűlt, megbírált a dolgozatokat, s tanácskozott a következő kötet tartalmát illetően. Számba vette a jövedelmet, s ha volt, megállapította a szerkesztői és írói tiszteletdíjakat, megválasztotta a szerkesztőket, azaz közös erővel és egyetértéssel mindent megtett a folyóirat fenntartása és fejlesztése érdekében.

A Keresztény Magvető néhány lelkes s a nehézségeket bátran vállaló bizakodó hitének az eredménye, akik természetesen általa egyházukat kívánták szolgálni, vallásukat fejleszteni, amint azt az előszóban megfogadták.

Az első szám az említett összejövétel után hamarosan megjelent, s az Egyházi Képviselő Tanács 1861. május 12-én örömmel veszi tudomásul, hogy egy példányt a szerkesztők átadtak a főhatóságnak. 179. jkv-i szám alatt a következő végzést hozza: „A beadott példány köszönettel fogadtatván, adassék át könyvtárnok Buzogány Áron atyánkfiának a könyvtárba teendő elhelyezése végett.“ Néhány héttel később, 1861. jún. 30—júl 1—2-án került sor arra a nagy fontosságú eseményre, melyet a tordai zsinat jelentett, s amelyen Kriza Jánost püspökké választották.⁴ A zsinati főtanács harmadnapján a napirend kérdései közül az egyik különös jelentőséggel bírt tárgyunk szempontjából: „Maurer József afia megbízásából tanár Buzogány Áron afia előterjeszti, hogy nevezett afia két pályamunkára um.: egy vallásos és tudományos prédikációra s hasonlóan egy népszerű prédikációra külön-külön öt darab s így összesen 10 darab cs. aranyat tűz ki, oly feltétellel, hogy a jutalmat nyerendő prédikációk annak idejében a püspök Főtisztelendő Kriza János úr és kolozsvári pap és tanár Nagy Lajos afia szerkesztésük alatt már megindított 'Keresztény Magvetőben' megjelenjenek.“⁵

Ennek az előterjesztésnek nagy fontosságát először abban kell látnunk, hogy bizonyága szerint nemcsak a vallás kérdéseivel közvetlenül foglalkozók, tehát a teológusok fogták fel a folyóirat nagy horderejét, hanem a világiak is, akik szívükön viselték egyházuk fejlesztésének ügyét. Maurer József pályázathirdetésében az az unitárius szólal meg, aki nemcsak odaáll pártoló tagként, hanem aki ösztönözni akar másokat, hogy tehetségük felmutatásával szolgálják a nagy közösséget s éljenek a Keresztény Magvető biztosította lehetőséggel.

A zsinat lefolyásáról az angol unitáriusokat tudósító levélben, amelynek megírására Kriza püspök, Ferencz József és Pap Mózes kaptak megbízást, erről a pályázathirdetésről a következőket írják: „Egyházi irodalmunk előmozdítására s jelesen a Keresztény Magvető című vállalatnak, melyből a már megjelent első kötet főt. Székely Mózes úr által önöknek megküldetett, élénkítésére zsinati főtanácsunkban egy buzgó hitrokonnunk 10 darab aranyat tűzött ki pályadíjúl a legjobb unitárius prédikációra, mely azután a Keresztény Magvető II. kötetében ki fog adatni. Ezen intézkedés már csak azért is, mert új, amennyiben e célra nálunk pályadíj sohasem volt kitűzve, nevelni fogja a nemes verseny s önmunkássági hajlamot az összes unitárius papság között, s az egyházi irodalom legalább a szónoklati téren azáltal bizonyos lendületet fog nyerni.“⁶

Az elindulás bizakodással töltötte el azokat, akik szívvel-lélekkel az eszme szolgálatába állottak, s ezért örömmel fogadtak minden olyan megnyilatkozást, amelyben a jószándék mellett felcsillant a jövőbiztosításának reménysége.

A Keresztény Magvető második kötete csak két évvel később, 1863-ban jelent meg. Ez is amellelt bizonyít, hogy nem volt könnyű legyőzni a nehézségeket, s talán az óvatoskodók is igazolni látták álláspontjukat. Ezután egy hosszabb szünet áll be, s már-már úgy látszik, a kezdetet nem követi folytatás. Azonban 1866-ban azok, akik a leglelkesebb hívei voltak az ügynek, újból összegyűltek s elhatározták, hogy öt kötet megjelenéséig minden áldozatot meghoznak, hogy a folyóiratot fenntartsák. Krizát lefoglalják püspöki teendői, emellelt éppen 1863-ban adja ki *Vadrózsák* c. munkáját, s a kiadással járó gondok és nehézségek elveszik

minden idejét. Nagy Lajos nem tudni miért visszahúzódik a szerkesztési munkálatoktól, s ezért az alapítókör Ferencz Józsefet és Buzogány Áront bízta meg a szerkesztéssel. Megállapodásukról egy jegyzőkönyvet vesznek fel, amelyet így fejeznek be: „Mindnyájunké volt és lesz ezután is a vállalat és érdekében való áldozattétel, unitárius hitközönségünké az abból háramló becsület és erkölcsi haszon.“⁷ Az 1866. március 30-án kelt iratot aláírják: Kriza János püspök, Ferencz József, Buzogány Áron, Jakab Elek, Marosi Gergely és Pap Mózes.

Kriza jöllehet nem vesz részt ténylegesen a szerkesztés ezutáni munkájában, mégis megmarad szellemi irányítónak. Helyébe a fiatalabb nemzedék lépik, amely tovább viszi az ő elképzeléseit, s a szabadelvű, tudományos teológiai gondolkozás szellemében fejleszti a Keresztény Magvetőt általánosan elismert és értékelt folyóirattá. Álljon itt csupán egyetlen vélemény, melyet Szász Károly jelentett ki Kriza halálakor tartott emlékbeszédében: „Valóban, ha a Keresztény Magvetőnek, melynek tényleges szerkesztését Kriza idővel fiatalabb társainak engedte át, de amelyre szellemi vezérbefolyást gyakorolni, sőt azt saját dolgozataival is gazdagítani egész haláláig nem szűnt meg — immár 15 éves életét átpillantjuk, oly nagybecsű gyűjteménynek fogjuk azt vallani, mely egyháztörténeti s általában vallástudományi irodalmunkhoz nemcsak egyes becses adalékokat nyújtott, hanem e téren maradandó nyomokat is hagyott.“⁸

Kriza halálának 100. évfordulóján, amikor idézzük az ő emberi alakját, egyházépítő munkásságát s próbáljuk meghatározni helyét és szerepét egyházunk történelmében, úgy érzem, ebben a képben igen jelentős helyet foglal el az 1861-es esztendő s különösen Kriza szellemi gyermeke: a Keresztény Magvető.

Dr. SZABÓ ÁRPÁD

JEGYZETEK

¹ Keresztény Magvető 1 (1861). Előszó (lapszámozatlan)

² Uo.

³ KerMagv 25 (1890). 35.

⁴ Az 1861-ben Tordán tartott zsinati főtanácsról szerkesztett Jegyzőkönyv 10. jkv-i szám (lapszámozatlan)

⁵ Uo. 62. jkv-i szám

⁶ KerMagv 60 (1928). 83.

⁷ Uo. 25 (1890). 37.

⁸ Emlékbeszéd Kriza János l.t. felett

1875. december 20. MTA Értekezések V. köt. 5. szám (1876). 26.

KRIZA JÁNOS „AZ UNITÁRIUS IFJÚSÁG ATYJA“

Kriza Jánosra való emlékezésünk nem lenne teljes, ha nem idéznők fel emlékét úgy is, mint az „ifjúság atyjáét“. A főtanoda hatvannyolcadik tanáráról ezeket olvashatjuk: „Komoly férfi, de volt benne valami kedves és rokonszenves, amiért az ifjúság szerette: a kedély és